

KAPITALISTINIŲ GAMYBINIŲ SANTYKIŲ ĮTAKA ŽEMĖS ŪKIO GAMYBOS VYSTYMUISI LIETUVOJE 1861—1914 METAIS

J. TAMOSIONAS

1861 metais Lietuvoje buvo panaikinta baudžiava. Dėl to susidarė palankesnės sąlygos kapitalistinių gamybinių santykių formavimuisi ne tik dvarininkų, bet taip pat ir valstiečių ūkiuose. Tuo pačiu galima laikyti, kad baudžiavos panaikinimas buvo viena iš pakopų, įsitvirtinant kapitalistiniams gamybiniams santykiams Lietuvoje.

Socialinės sąlygos, į kurias įtraukė Lietuvos liaudį kapitalizmo vystymasis, yra atskiras klausimas, kuris šiuo metu mūsų tarybinėje literatūroje jau yra daugiau ar mažiau išnagrinėtas. Be to, gana plačiai išnagrinėtos žemės ūkio gamybos vystymosi sąlygos Lietuvoje buržuazijos viešpatavimo metais. Todėl šiame straipsnyje mėginama panagrinėti, kaip vystėsi žemės ūkis Lietuvoje kapitalistinių gamybinių santykių sąlygomis iki pirmojo pasaulinio karo, ir paaiškinti to vystymosi priežastis.

Pasenusių, savo amžių atgyvenusių gamybinių santykių pakeitimas naujais gamybiniais santykiais skatina gamybinių jėgų vystymąsi. Tačiau šis vystymasis visuomenėje, kur yra antagonistinės klasės, anksčiau ar vėliau susiduria su giliais vidiniais prieštaravimais, trukdančiais vystytis gamybinėms jėgoms. „Kapitalizmas ir žemdirbystėje, ir pramonėje duoda milžinišką akstiną gamybinių jėgų vystymuisi, bet kaip tik tasai vystymasis kuo toliau, tuo stipriau paaštrina kapitalizmo prieštaravimus, kelia jam naujų „sunkumų“¹.

Kyla klausimas, kaip vystėsi žemės ūkio gamyba Lietuvoje iki pirmojo pasaulinio karo, tuo laikotarpiu, kai kapitalistiniai gamybiniai santykiai dar neseniai buvo pakeitę feodalinius gamybinius santykius. Ar čia veikė vien tik gamybą skatinusios jėgos, ar jau pasireiškė ir gamybą slopinusios jėgos? Nuo kokių istorinių sąlygų tai priklausė?

Žemės ūkio gamybos vystymasis po 1861 metų reformos. Kapitalistinių gamybinių santykių įsigalėjimas Lietuvoje buvo susijęs su tam tikra žemės ūkio gamybos pažanga (tai buvo būdinga visam carinės Rusijos žemės ūkiui). Ši gamybos pažanga Lietuvoje daugiausia buvo pastebima kai kuriuose dvarų ūkiuose, o iš dalies ir iš valstiečių tarpo išsiskyrusiose agrarinės buržuazijos — buožijos — ūkiuose.

Dvarininkų ūkiuose ši žemės ūkio gamybos pažanga pirmiausia pasireiškė tuo, kad patobulėjo gamybos įrankiai. Primityvūs gamybos įrankiai, kurie iki šiol buvo valstiečio nuosavybėje ir kuriais jis iki šiol dirbo dvarininko žemėje, nors lėtai, bet nuosekliai buvo keičiami į tobulesnius įrankius,

¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 4, Vilnius, 1954, p. 135.

kuriuos dabar įsigydavo pats dvarininkas ir su kuriais dabar dirbo samdomasis darbininkas. Gubernijų „Apžvalgose“ nurodoma, kad nedaugelis gubernijų taip plačiai naudojo mašinas žemės ūkyje, kaip Kauno gubernija. Jau 1902 metais Kauno gubernijoje žemės ūkyje buvo 317 garo katilų, o 1908 metais garo katilų skaičius padidėjo iki 439. Vien tik 1908 metais į Kauno guberniją buvo įvežta iš užsienio žemės ūkio mašinų už 17,9 tūkst. rublių². Nemaža pažanga buvo pasiekta ir gyvulininkystės srityje. V. I. Leninas veikale „Kapitalizmo išsivystymas Rusijoje“ Vakarų gubernijas, į kurias įėjo ir lietuviškosios gubernijos, priskyrė prie to žemdirbinio kapitalizmo rajono Rusijoje, kuriame vyravo ne grūdų ūkis, bet gyvulininkystė. „Gyvulių produktyvumas čia įgauna pieno ūkio kryptį, ir visas žemdirbystės pobūdis pritaikomas tam, kad būtų gaunama kuo didžiausias kiekis kuo vertingiausių šios rūšies rinkos produktų.“³

Gubernijų „Apžvalgose“ nurodoma, kad gyvulininkystė čia įgavo vis daugiau „pramoninę“, t. y. prekinę, kryptį ir progresavo galvijų veislių gerinimo bei jų produktyvumo kėlimo kryptimi.

Buvo stengiamasi įdiegti tobulesnius gamybos metodus ir į augalininkystę. Buvo gerinama sėklų kokybė, mėginama įdiegti primityvias sėjomainas, geriau įdirbama ir tręšiama žemė. Buvo pradėta naudoti mineralines trąšas. Pavyzdžiui, 1902 metais į Kauno guberniją buvo įvežta 1 107 105 pūdai mineralinių trąšų, o 1908 metais jų buvo įvežta 1 319 437 pūdai⁴.

Žemės ūkio gamybai vystyti, pirmiausia dvarininkų ūkiuose, Vilniaus ir Kauno gubernijose buvo suorganizuotos žemės ūkio bendrovės su savo skyriais kai kuriuose apskričių miestuose. Prie šių bendrovių buvo kuriamos organizacijos, nagrinėjančios siauras žemės ūkio gamybos šakas bei siaurus žemės ūkio gamybos klausimus. Pavyzdžiui, Kauno žemės ūkio bendrovė, kuri buvo įsteigta 1900 metais, turėjo savo skyrius Šiauliuose, Ukmergėje, Biržuose. Prie jos veikė Olandų veislės gyvulių auginimo Panevėžio komitetas, Kalnų raguočių auginimo Vakarų komitetas, Raguočių bandų kontrolės centro sąjunga, sąskaitybos biuras, sodininkystės grupė.

Tačiau būtų neteisinga daryti išvadą, kad dvarų ūkis buvo pasiekęs aukštą gamybos išsivystymo lygį ir kad šis gamybos lygis kilo sparčiais tempais. Tiek dvarų gamyboje, tiek ir jų gamybos kilimu užsiimančių bendrovių bei kitų organizacijų veikloje buvo pastebima daug sustingimo. Ši gamybos sustingimą dvarininkai, perėjusieji prie kapitalistinės ūkio tvarkymo sistemos, mėgindavo paaiškinti įvairiomis pripuolamomis priežastimis arba priežastimis, kurios pačios buvo kapitalistinių gamybinių santykių vystymosi Lietuvoje produktas. „Prie priežasčių, trukdančių vystyti žemės ūkį,— skundėsi Ukmergės apskrities dvarininkai,— tenka priskirti darbo rankų stoką ir pabrangimą dėl emigracijos, stoką pigaus kredito ir sandėlių žemės ūkio įrankiams ir mašinoms parduoti išsimokėtinai, o taip pat aukštus muitus mašinoms bei mineralinėms trąšoms, įvežamoms iš užsienio.“⁵ Tokių nusiskundimų buvo gaunama ir iš kitų apskričių dvarininkų. Pavyzdžiui, 1908 metais iš Šiaulių apskrities buvo pranešta apie bendrą dvarų ekonominės padėties pagerėjimą, bet kartu buvo kalbama ir apie dalies dvarų smukimą. „Smulkių žemdirbių tarpe esama dvarų, kuriuose pastebimas ūkio smukimas. To priežastimi laikomas darbo rankų brangumas, nes daug jaunų žmonių, sudarančių geriausią darbo jėgą, emigruoja arba vasaros mėnesiais išeina uždarbauti į kitas vietas.“⁶ Tokiu būdu daugumas dva-

² Обзоры Ковенской губернии за 1902 г., стр. 9 и за 1908 г., стр. 12.

³ V. I. Leninas, Raštai, t. 3, Vilnius, 1950, p. 221.

⁴ Обзоры Ковенской губернии за 1902 г., стр. 10 и за 1908 г., стр. 13.

⁵ Обзор Ковенской губернии за 1908 год, стр. 9.

⁶ Ten pat, p. 11.

rininkų dvarų gamybos stagnaciją, žemą jos lygį mėgino paaiškinti „darbo rankų brangumu“. Iš tikrųjų darbininkai emigruodavo į kitas šalis daugiausia dėl to, kad darbo užmokestis buvo žemas, kad sunku buvo gauti darbo dėl darbo jėgos „pertekliaus“. Sis darbo jėgos „perteklius“ Lietuvoje ypač padidėjo XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje. Kaip žinoma, dėl darbo jėgos „pertekliaus“ neišvengiamai krinta darbo užmokestis žemiau darbo jėgos vertės. Tačiau dvarų gamybos intensyvumas buvo dar tokio žemo lygio, gamybos kaštai dar buvo tokie aukšti, kad ir žemas darbo užmokestis dvarininkams buvo dar per daug aukštas. Todėl darbininkų emigravimas, tuo labiau dvarininkų nusiskundimai dėl darbo užmokesčio ne tik neparodo tikrųjų dvarų atsilikimo priežasčių, bet atvirkščiai, tik dar kartą patvirtina, kad dvarų gamybos lygis Lietuvoje buvo labai žemas. Dėl darbininkų emigracijos kapitalizmo sąlygomis V. I. Leninas nurodo štai ką: „Kapitalizmas sukūrė ypatingą tautų kilnojimosi formą. Sparčiai besivystančios pramoniniu atžvilgiu šalys, įvesdamos daugiau mašinų, išstumdamos iš pasaulinės rinkos atsilikusias šalis, pakelia darbo užmokestį aukščiau už vidutinį ir pritraukia samdomuosius darbininkus iš atsilikusiųjų šalių.“⁷

Jei dauguma dvarininkų dvarų ūkio gamybos stagnaciją mėgino paaiškinti „darbo rankų“ brangumu, t. y. dėl dvarų gamybos sustingimo apkaltinti darbininkus, tai kai kurie dvarininkai tiek dvarų gamybos sustingimą, tiek ir žemės ūkio bendrovių neefektingą veiklą mėgino aiškinti dvarininkų psichologinėmis savybėmis, t. y. apatija. Jie sakė, kad „... mūsų žemės ūkio sluoksnių apatiškos nuotaikos tęsiasi ir sunku numatyti galą šio malonaus snaudulio, kuris, duok dieve, kad greičiau baigtųsi... Blogybės priežastys slypi apatijoje, kuri apėmė visus. Mūsų apatija panaši į epideminį susirgimą, ir jokių reorganizacijų projektai negali padėti, kol nėra praėjusi liga.“⁸

Tam tikru laipsniu žemės ūkio gamybos pažanga lietė ir valstiečių ūki, pirmiausia buožinį ūki⁹. Tuo tarpu didžiąją ūkių daugumą sudarė smulkiųjų ir vidutinių valstiečių ūkiai. Šių valstiečių ūkis pažangos buvo palietas labai nežymiai. Pavyzdžiui, jei galima kalbėti apie tam tikrą pažangą gyvulininkystėje dvarų ūkiuose, tai darbo valstiečių ūkiuose kokios nors pažangos šioje srityje faktiškai beveik nebuvo. „... Iki paskutiniojo laiko, — nurodoma Kauno žemės ūkio bendrovės žurnale, — valstiečiai, kurių dauguma gyveno rėžiniuose kaimuose ir ganė gyvulius bendrose bandose, stengėsi tik padidinti gyvulių skaičių, o apie jų kokybę niekas negalvojo. Paskutiniu metu išėję į kolonijas valstiečiai pradėjo gerinti gyvulių kokybę.“¹⁰

Iki pirmojo pasaulinio karo į „kolonijas“, t. y. vienkiemius, buvo išėję labai nedaug valstiečių. Be to, ne kiekvienas išėjęs į vienkiemius valstietis galėjo gerinti gyvulių kokybę ir tobulinti žemės ūkio gamybą. Iš buržuazinės Lietuvos patyrimo yra žinoma, kad tik kapitalistiniai-buožiniai ūkiai, kurie visuomet sudaro nedidelę ūkių mažumą, išėję į vienkiemius, gali kelti žemės ūkio gamybą.

Žemės ūkio technikos darbo valstietija taip pat beveik neturėjo. Jei kai kurie buožiniai ūkiai turėjo ir sudėtingesnę žemės ūkio inventorių, pavyzdžiui, arpus, arklines kuliamašias mašinas, ir išleisdavo tam tikras pinigų

⁷ V. I. Leninas, Raštai, t. 19, Vilnius, 1953, p. 422.

⁸ Журнал общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства 16 и 17 февраля 1909 года, № 23, стр. II и XXIV.

⁹ Apie valstietijos diferenciaciją žr. šiame „Darbu“ tome esantį A. Zilėno straipsnį „Lietuvos valstietijos diferenciacija ir klasinis jos apmokestinimo pobūdis XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje“.

¹⁰ Журнал общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства в феврале 1912 года, стр. 44.

sumas šiam inventoriui pirkti bei remontuoti¹¹, tai darbo valstietijai žemės ūkio technika buvo neprieinama. Susidarius kaimo dideliame darbo jėgos pertekliui, buožijai buvo neracionalu naudoti mašinas, o darbo valstietija neturėjo šiam reikalui lėšų. Kaip mažai smulkioji valstietija domėjosi žemės ūkio technika, galima spręsti ir iš to, kad, kaip aiškėja iš Vilniaus žemės ūkio bendrovės protokolų, iki 1914 metų dauguma valstiečių net nežinojo, jog ši žemės ūkio bendrovė turėjo Vilniuje nuolatinį sandėlį, parduo-dantį žemės ūkio mašinas. Štai kaip „Zemdirbyje“ buvo aprašomas valstiečių žemės ūkio lygis Ukmergės apskrityje 1910 metais: „Laukai nualinti, mėšlu juos tręšia mažai. Dirbtines trąšas pradėjo naudoti neseniai ir po nedaug. Naudoja jas dažniausiai ten, kur mėšlu nėra visai tręšta. . . Plūgas, spyruoklinės akėčios ir bendrai tobulesnis žemės ūkio inventorius retai kur sutinkamas. Apdirba dar žemelę visokiausiais arklais ir plūgeliais, akėja ją medinėmis akėčiomis su geležiniais virbalais — tai visi žemės purentojai. . . Tokiu būdu apdirbta žemė vidutiniškai atneša tikėtai penktą grūdą. Derlių nuima dalgiais ir dargi piautuvais. Kuliamosios ir arpai randasi tik stambiuose ūkiuose. Gyvulių laiko po daug, bet menkos kokybės. Kartais būna taip, kad valstietis, turėdamas 4—6 karves, neturi pavalgyti pieniško net vasarą, kuri laikomas geriausiu pieno sezonu. . . Tvirtai drėgni, tamsūs, pavasarį tvankūs, žiemą šalti. Po tokio gyvulių laikymo per žiemą iš-gena juos pavasarį į lauką suliesėjusius, išdžiūvusius, kad visus gyvulio kaulus galima suskaičiuoti.“¹² Iš šio aprašymo matome, koks atsilikęs buvo valstiečių ūkis. Tuo tarpu valstietijai priklausė didžioji žemės ūkyje naudojamos žemės dalis. Pagal 1905 metų žemės valdymo statistikos duomenis Kauno gubernijoje valstiečiams, imant skirtinę ir privačią žemę kartu, priklausė 1,8 mln. dešimtinių, o dvarininkams — 1,5 mln. dešimtinių, Vilniaus gubernijoje — atitinkamai 1,5 mln. ir 1,2 mln. dešimtinių¹³.

Tokiu būdu Lietuvos žemės ūkis, t. y. dvarų ūkis ir valstiečių ūkis kartu, iki pat pirmojo pasaulinio karo, t. y. daugiau kaip penkiasdešimt savo kapitalistinio vystymosi metų carinės Rusijos sudėtyje, o taip pat dvidešimt buržuazijos valdymo metų, buvo menkai išvystytas, neintensyvus.

Dėl žemo išsivystymo lygio, menko intensyvumo žemės ūkio gamyba labai priklausė nuo gamtinių sąlygų, buvo skaudžiai paliečiama nederlių, gyvulių kritimų ir t. t. Pavyzdžiui, nederliai Lietuvos žemės ūkyje siautė visą eilę metų po 1863 metų sukilimo, 1908 metais ir t. t. Kai dėl gyvulių kritimo, tai tik 1868 metais vien Kauno gubernijoje krito daugiau kaip 20 000 galvijų¹⁴.

1908 metais Panevėžyje žemės ūkio parodoje kalbėtojas G. Ivanovičius šitaip bendrais bruožais apibūdino žemės ūkio gamybą: „Ne nuo šiandien ir ne nuo vakar dienos žinoma, kad pas mus žemdirbiams sunku visados. Ir tai be jokio skirtumo tiek valsčiaus ūkininkams, tiek ir dvarponiams. Daug mūsų žemiečių išeina į visas puses, kas į Ameriką, kas į Afriką, kas dar kitur. Bėga nuo žemės jauni vyrai, patys geriausi darbininkai, o pas mus jau trūksta darbo rankų, tinkamai žemės išdirbti nebegalime, o žemė reikamai mūsų jau nebemaitina, ir kasmet sunkesnė ūkininkų būklė.“

Jeigu taip bus ir toliau, tai kam pirmiau, kam paskiau, žemiečiams ateis vienas galas.“¹⁵

¹¹ J. Maiminas, Apie kapitalizmo vystymosi kelius Lietuvos žemės ūkyje, *Ekonomika*, t. 1, p. 101.

¹² *Zurnalas „Zemdirbys“*, 1910, Nr. 5, p. 2.

¹³ Apskaičiuota, remiantis duomenimis, paimtais iš *Статистика землевладения 1905 г. Свод данных*.

¹⁴ Lietuvos TSR Valstybinis istorinis archyvas, f. 378, ap. 121, 625 saugojimo vienetas.

¹⁵ *Журнал общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства 20 октября 1908 г., № 22, Приложение, стр. 1 (kalba pataisyta).*

Iš to, kas buvo pasakyta, galima padaryti išvadą, kad kapitalistiniai gamybiniai santykiai paspartino gamybinių jėgų vystymąsi Lietuvos žemės ūkyje, bet buvo nuolat susiduriama su dideliais sunkumais. Dėl to gamyba vystėsi palyginti lėtai. Lėtas gamybinių jėgų vystymasis ypač išryškėja, palyginus jį su Vakarų Europos šalių žemės ūkio vystymosi tempais tuo metu, kai ten įsitvirtino kapitalistiniai gamybiniai santykiai žemės ūkyje. Kyla klausimas, kodėl lėtai vystėsi žemės ūkio gamyba Lietuvoje?

Kapitalistinių gamybinių santykių formavimosi sąlygos Lietuvos žemės ūkyje. Viena iš tokių lėto vystymosi priežasčių tenka laikyti tai, kad kapitalistiniai gamybiniai santykiai Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijoje, formavosi, esant žemam gamybinių jėgų išsivystymo lygiui. Lietuviškosios gubernijos kapitalistinių gamybinių santykių formavimosi laikotarpiu buvo labai atsilikusios pramonės ir miestų išsivystymo požiūriu. XIX amžiaus pabaigoje lietuviškosios gubernijos buvo daugiau agrarinio pobūdžio, negu visa europinė Rusijos dalis, paimta kartu. Pavyzdžiui, 1870 metais Vilniaus gubernijoje miestų gyventojai tesudarė tik 9,4%, Kauno — 7,9%, o tuo tarpu europinėje Rusijos dalyje miestų gyventojai vidutiniškai, įskaitant ir lietuviškąsias gubernijas, sudarė 10,7%. Jeigu imsime Lietuvai artimą Lifliandijos guberniją, tai čia miestų gyventojai sudarė 14,8%; Kurliandijos gubernijoje — 10,4%, Estijos — 11,8%¹⁶.

Tiesa, vystantis kapitalistiniams gamybiniamis santykiams, miestai bei jų gyventojų skaičius Lietuvoje augo. Pavyzdžiui, nuo 1863 iki 1897 metų, Kauno gubernijos miestų gyventojų skaičius padidėjo žymiai daugiau nei bendras gubernijos gyventojų skaičius. Ypač greit augo Kaunas, Vilnius ir Šiauliai. Per tą laikotarpį Vilniaus gyventojų skaičius išaugo 2,5 karto, o Kauno — 3 kartus. 1897 metais Vilnius pagal gyventojų skaičių užėmė septintą vietą stambiausių Rusijos europinės dalies miestų tarpe¹⁷. Tačiau dėl to nepasikeitė šalies agrarinis pobūdis, juo labiau, kad labai menkai buvo išsivysčiusi stambesnė pramoninė gamyba.

Pagal stambesnės pramonės išsivystymo lygį lietuviškosios gubernijos užėmė vieną iš paskutiniųjų vietų Rusijos europinės dalies gubernijų tarpe. Pavyzdžiui, 1885—1886 metais Vilniaus gubernijai pagal fabrikinės-gamyklinės produkcijos gamybą teko 46 vieta, o Kauno gubernijai 47 vieta 50-ties gubernijų tarpe¹⁸. Mažiau šios rūšies pramonės produkcijos minėtu laikotarpiu davė tik Dono sritis, Olonecko ir Ufos gubernijos. Palyginę šiuo požiūriu lietuviškąsias gubernijas su kaimyninėmis dabartinių Pabaltijo respublikų gubernijomis, gausime didžiulį skirtumą (1 lentelė)¹⁹.

Tokiu būdu Vilniaus ir Kauno gubernijose vienam gyventojui teko 27—30 kartų mažiau fabrikinės-gamyklinės pramonės produkcijos vertės, palyginus su Estija, ir 10—16 kartų mažiau, palyginus su Latvija. Lietuviškosiose gubernijose vyravo smulkios įmonės. Prie fabrikinio-gamyklinio tipo įmonių buvo priskiriama tik nedaugelis įmonių. Pagrindinę pramonės įmonių dalį XIX amžiaus antroje pusėje Lietuvoje sudarė įmonės, kuriose dirbo mažas darbininkų skaičius. Jose vyravo rankinė technika ir menkas darbo pasidalijimas. Daugiausia tai buvo alaus ir degtinės gamyklos, kurias turėjo beveik kiekvienas stambesnis dvaras, ir įvairios amatininkiško

¹⁶ Статистический Временник Российской империи, вып. X, СПб, 1875, стр. 3.

¹⁷ Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1958, p. 186.

¹⁸ Išvesta, remiantis duomenimis: Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы, СПб, 1889.

¹⁹ Apskaičiuota, remiantis duomenimis: Статистический временник Российской империи, вып. X, СПб, 1875, стр. 3 и Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы, СПб, 1889.

Lietuviškųjų gubernijų palyginimas su kaimyninėmis gubernijomis pagal fabrikinės-gamyklinės pramonės produkciją 1885—1887 metais

Gubernijos	Fabrikinės - gamyklinės produkcijos vidurkis 1885—1887 metais (tūkst. rub.)	Gyventojų 1870 m. (tūkst.)	1 gyventojui produkcijos (imant rubliais)
Lifliandijos	27 504	1 000,9	27,5
Estijos	15 796	324,0	48,9
Kurliandijos	6 814	619,2	11,0
Vilniaus	1 906	1 078,9	1,8
Kauno	1 694	1 156,0	1,5

pobūdžio dirbtuvės. Tokio pobūdžio pramonė negalėjo naudoti daugiau darbo jėgos. Todėl pagrindinis gyventojų verslas buvo žemės ūkis. Tačiau žemės ūkio gamyba buvo taip pat žemo lygio. Apie tai iš dalies galima spręsti iš derlingumo lygio (2 lentelė).

Derlingumas Vilniaus ir Kauno gubernijose 1857—1863 metais (kelintas grūdas)²⁰

Metai	Žieminiai		Vasariniai	
	Vilniaus gubernijoje	Kauno gubernijoje	Vilniaus gubernijoje	Kauno gubernijoje
1857	3,3	4,83	2,65	4,15
1858	3,08	3,69	0,93	1,80
1859	3,25	5,11	2,89	3,36
1860	2,69	4,44	2,39	3,64
1861	2,34	3,45	2,23	3,93
1862	2,85	4,41	3,00	4,64
1863	3,45	5,27	3,41	4,35
Vidutiniškai	3,03	4,46	2,50	3,69

Kaip matyti iš lentelėje pateiktų duomenų, derlingumo lygis buvo žemas ir gana žymiai svyravo. Kartu su tuo jis nerodė kokios nors pastebimos kilimo tendencijos. 1857—1863 metais žieminių javų derlingumas Kauno gubernijoje nesiekė 4,5 grūdo, o Vilniaus gubernijoje tesudarė tik truputį daugiau kaip 3-čias grūdas. Tuo tarpu vasarinių javų derlingumas Kauno gubernijoje pasiekdavo tik 3,69 grūdo, o Vilniaus — 2,5 grūdo. Žinoma, šie duomenys nėra visiškai tikslūs. Tai pripažino ir oficialiosios statistikos sudarinėtojai. Kauno gubernijos Statistinio Komiteto ataskaitoje sakoma: „Reikalas tas, kad paprastai duomenis apie derlingumą reikalaujama surinkti tuo metu, kai javų kilmimas dar toli gražu ne visur yra pradėtas. . . taip kad. . . žemvaldžiai ir valstiečiai dažnai pateikia savo duomenis spėdami.“²¹ Nors šie duomenys nepakankamai tikslūs, vis dėlto jie rodo žemą derlingumo lygį, žemą žemės ūkio kultūros lygį. Žemas žemės ūkio gamybos lygis

²⁰ Объяснения к хозяйственному-статистическому атласу Европейской России, изд. IV, составил И. Вилсон, СПб, 1869, стр. 77-78.

²¹ Отчет о личном составе, средствах и занятиях Ковенского Губернского Стат. Комитета за 1889 год, стр. 9.

matyti, ir palyginus lietuviškąsias gubernijas su kitomis carinės Rusijos gubernijomis. Pavyzdžiui, pagal žieminių javų derlingumą Kauno gubernijai teko 6—7 vieta, o pagal vasarinių — 13—14 vieta. Tuo tarpu Vilniaus gubernija pagal žieminių derlingumą įėjo į dešimties paskutiniųjų gubernijų tarpą, o pagal vasarinių derlingumą ji užėmė vieną iš paskutiniųjų vietų. Pagal galvijų skaičių, tenkantį 100 gyventojų, Kauno gubernija 1864 metais užėmė 9 vietą, Vilniaus gubernija — 30 vietą. Pagal galvijų skaičių, tenkantį ariamos žemės ploto vienetai, Kauno gubernija užėmė 28 vietą (23,2 vieneto 100-tui dešimtinių ariamos žemės), o Vilniaus gubernija — 37 vietą (18,3 vieneto 100-tui dešimtinių)²².

Jei kapitalistinių gamybinių santykių įsitvirtinimo laikotarpiu stambesnės pramonės išsivystymo požiūriu lietuviškosios gubernijos sudarė vieną iš silpnai išsivysčiusių carinės Rusijos imperijos rajonų, tai žemės ūkio gamybos išsivystymo požiūriu jos žymiai neišsiskyrė iš bendro carinės Rusijos žemės ūkio gamybos fondo. Tuo tarpu, kaip yra žinoma, Rusijos žemės ūkio gamybos lygis XIX amžiaus pabaigoje buvo žemas.

Jei gamybinių jėgų, ypač pramonės, išsivystymo požiūriu lietuviškosios gubernijos buvo žemame lygyje, tai to negalima pasakyti apie kapitalistinių gamybinių santykių prasiskverbimo į įvairias krašto ekonominio gyvenimo sritis laipsnį. Pavyzdžiui, V. I. Leninas, nagrinėdamas kapitalizmo išsivystymo Rusijoje klausimus, Vilniaus ir Kauno gubernijas priskyrė prie pirmos gubernijų grupės, kurioje kapitalistinė sistema vyravo žemvaldžių ūkiuose²³.

Kodėl vystėsi kapitalistiniai gamybiniai santykiai, esant žemam gamybinių jėgų išsivystymo lygiui? Tai iš dalies galima paaiškinti tuo, kad buvo didelis samdomosios darbo jėgos rezervas ir sparčiai vystėsi prekiniai-piniginiai santykiai. Pavyzdžiui, dar iki baudžiavos panaikinimo gana didelė valstiečių dalis teturėjo sodybą su daržu, t. y. sudarė valstiečio tipą, kurį V. I. Leninas vadina samdiniu su sklypu. Be to, daugelis valstiečių jau visai neturėjo žemės. Pavyzdžiui, nepilnais duomenimis dar prieš 1861 metų reformą Kauno gubernijoje daugiau kaip 22% dvarų žinioje buvusių vyrų sudarė bernai. Atskiruose dvaruose bernų skaičius siekė iki 65%²⁴.

Kai dėl prekių-piniginių santykių vystymosi, tai šiam procesui didelę reikšmę turėjo Rusijos prekybinių ryšių su užsienio rinkomis išplėtimas (3 lentelė).

Kaip matyti iš pateiktų duomenų, javų eksportas iš Rusijos per aštuoniasdešimties metų laikotarpį padidėjo daugiau kaip du kartus. Javų

3 lentelė

Javų eksportas iš Rusijos per jos europinės dalies sienas 1845—1869 metais (kviečiai, rugiai, miežiai, avižos, žirniai, kukurūzai, įvairūs miltai)²⁵

Penkmečiai	Tūkstančiai ketvirčių	Augimo dinamika
1845—1849	28 008,0	100,0
1846—1854	29 456,2	105,2
1855—1859	34 006,7	121,5
1860—1864	42 718,1	152,5
1865—1869	59 401,8	212,1

²² Объяснения к хозяйственному-статистическому атласу Европейской России, изд. IV, составил Вилсон, СПб, 1869.

²³ V. I. Leninas, Raštai, t. 23, Vilnius, 1950, p. 162.

²⁴ Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1958, p. 146.

²⁵ Sudaryta, remiantis duomenimis, paimtais iš «Статистический Временник Российской империи», серия II, вып. IV, СПб, 1872.

eksportą skatino besivystanti rinka Anglijoje bei kitose Vakarų Europos šalyse. Nemažą reikšmę javų eksportui didėti turėjo javų importo muitų panaikinimas Anglijoje 1846 metais. Žymi dalis šio eksporto ėjo per Lietuvai artimus uostus bei sausumos kelius.

4 lentelė

Prekių eksportas iš Rusijos per pagrindinius uostus 1865—1869 metais ²⁶
(1000 rublių)

	1865 m.	1866 m.	1867 m.	1868 m.	1869 m.
Peterburgas	47 197,6	56 064,9	55 666,7	53 516,0	59 367,3
Ryga	26 383,9	23 964,1	22 133,2	21 496,0	26 436,0
Odessa	32 055,8	31 488,6	32 177,0	22 209,3	24 557,8

Ypač daug javų buvo eksportuojama per Rygos bei Liepojos uostus ir Jurbarko muitinę. Jurbarko muitinė visą laiką užėmė trečią—ketvirtą vietą Europos sausumos sienos muitinių tarpe. Ryga pagal prekių eksportą nuolatos užimdavo antrą arba trečią vietą. Pagal laivų skaičių bei jų pakrovimo tūrį Ryga XIX amžiaus antroje pusėje užėmė pirmąją vietą Baltijos jūros uostų tarpe ²⁷.

5 lentelė

Rygos, Peterburgo ir Liepojos uostų lyginamasis svoris
Baltijos jūros uostų tarpe 1866—1869 metais ²⁸

Uostai	1866 m.		1867 m.		1868 m.		1869 m.	
	laivų	lastų	laivų	lastų	laivų	lastų	laivų	lastų
Ryga ..	35,44	47,65	31,75	44,40	32,58	44,51	35,25	45,34
S. Peterburgas	11,64	16,88	18,02	20,81	19,10	21,54	17,31	20,43
Liepoja	16,93	16,81	14,59	15,17	13,85	14,32	11,53	12,17

Be to, tenka pažymėti, kad užsienio jūrų prekyboje greta savo krašto laivų žymų vaidmenį vaidino užsienio laivai. 1860—1870 metais tolimiems pervežimams buvo naudojama užsienio laivų apie 10 kartų daugiau nei savųjų ²⁹. Visa tai skatino prekinių-piniginių santykių vystymąsi Lietuvoje. Ypač didelę įtaką Lietuvos ekonomikai darė Latvijos uostai bei miestai. Jų reikšmė dar labiau padidėjo, nutiesus visą eilę geležinkelių Lietuvos teritorijoje. 1862 metais Lietuvos teritorijoje buvo užbaigtas tiesti Peterburgo—Varšuvos geležinkelis su šaka per Kauną iki Prūsijos sienos. 1871—1874 metais buvo nutiestas Liepojos—Romnų geležinkelis su šaka iki Radviliškio. Visa tai skatino kapitalistinių gamybinių santykių formavimąsi Lietuvoje, nors gamybinių jėgų išsivystymo lygis buvo ir žemas.

Kapitalistiniai gamybiniai santykiai ir žemas gamybinių jėgų išsivystymo lygis reiškė, kad Lietuvos liaudies ūkis, ypač jos žemės ūkis buvo

²⁶ Статистический Временник Российской империи, серия II, вып. IV, СПб, 1872, стр. 5—15.

²⁷ Теп пат, p. 5—15.

²⁸ Теп пат, p. 1—2.

²⁹ П. Павлов, Очерк сравнительной хозяйственной статистики России, СПб, 1869, стр. 45.

įtrauktas į pasaulinę kapitalistinės konkurencijos kovą, būdamas silpnas. Tokioje kovoje pagal bendrus kapitalistinės ekonomikos dėsningumus nukentčia silpnasis. Tokiu būdu kapitalistinių gamybinių santykių Lietuvoje formavimosi sąlygos sukėlė gamybinių jėgų vystymosi sunkumus, kurie dar labiau sustiprėjo dėl to, kad Lietuvos žemės ūkis pavėluotai perėjo į kapitalistinį gamybos būdą. Lietuvos žemės ūkio kapitalistinio vystymosi laikotarpio didžioji dalis sutapo su tuo pasaulinės kapitalistinės ūkio sistemos vystymosi laikotarpiu, kai pradėjo aštrėti šios sistemos prieštaravimai, kai kapitalizmas ėmė pėraugti į monopolistinę savo stadiją. Kokią įtaką turėjo šie prieštaravimai Lietuvos žemės ūkiui?

Kapitalistinio vystymosi sąlygų skirtingumai, palyginus su kai kuriais Vakarų Europos šalimis ir jų įtaka Lietuvos žemės ūkiui. Kadangi Lietuvoje buvo silpnai išsivysčiusi pramonė bei miestai, tai, susiformavus kapitalistiniams gamybiniams santykiams, žemės ūkį ėmė stipriai veikti pasaulinė kapitalistinė rinka, į kurią jau buvo įsijungęs carinės Rusijos ūkis. Šis poveikis ypač buvo juntamas dar ir dėl to, kad Lietuva, iš vienos pusės, buvo netoli stambių Rusijos imperijos eksporto centrų, o iš kitos pusės, geležinkelių sujungta su Rusijos vidaus rinkomis. Tuo tarpu kainos įvairiose pasaulio rinkose turėjo tendenciją išsilyginti, pradėjus sparčiai vystytis transportui XIX amžiaus pabaigoje ir sumažėjus transporto kaštams. Pavyzdžiui, dvigubo centnerio pervežimas iš Čikagos į Liverpulį kainavo 1879 metais — 7,7 aukso franko, 1882 metais — 3,0, o 1894 metais — 1,6 aukso franko³⁰. Sparčiai sumažėjo transporto kaštai iš Rusijos uostų, o taip pat jai artimų uostų į svarbesnes grūdų rinkas (6 lentelė).

6 lentelė

Frachta ir draudimas už kviečių transportą iki Londono 1900—1903 metais³¹
(kap. už pūdą)

Išsiuntimo uostas	1900 m.			1901 m.			1902 m.			1903 m.		
	frachta	draudimas	iš viso	frachta	draudimas	iš viso	frachta	draudimas	iš viso	frachta	draudimas	iš viso
Ryga	6,19	0,32	6,51	4,10	0,33	4,43	3,73	0,39	4,12	3,78	0,47	4,25
Liepoja	5,19	0,29	5,48	3,64	0,30	3,94	3,39	0,29	3,68	3,41	0,29	3,70
Odessa	8,36	0,78	9,14	6,52	0,79	7,31	6,25	0,83	7,08	6,36	0,82	7,18
Königsbergas	5,48	0,25	5,73	4,24	0,24	4,48	4,05	0,25	4,31	4,01	0,22	4,23
Niujorkas	10,12	0,79	10,91	4,13	0,78	4,91	3,89	0,53	4,42	3,91	0,34	4,25

Kaip matyti iš lentelėje pateiktų duomenų, kviečių pūdo transportas iš Rygos iki Londono 1900 metais kainavo 6,51 kapeikos, o 1903 metais — tik 4,25 kapeikos; iš Liepojos uosto — atitinkamai 5,48 ir 3,7 kapeikos.

Atskirais metais kainų skirtumas javams Rusijoje bei kitų šalių uostuose pasidarė visai nedidelis. Ruginių pūdas 1902 metais Liepojos uoste buvo 79,7 kapeikos, Königsberge — 79,2 kapeikos, Antverpene — 84,4 kapeikos. Tuo tarpu pasaulinę kapitalistinę rinką vis skaudžiau draskė kapitalizmo prieštaravimai. Šie kapitalizmo prieštaravimai XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje, kai vyko kapitalizmo perėjimo į jo paskutinąją stadiją — imperializmą procesas, buvo įgavę ypatingai aštrų pobūdį. Greta gilių ekonominių perprodukcijos krizių pramonėje, kurios

³⁰ А. Мендельсон, Теория и история экономических кризисов и циклов, том II, Москва, 1959, стр. 145.

³¹ Свод товарных цен на главных русских и иностранных рынках за 1903 год, СПб, 1904, стр. 86—88.

jau buvo įgavusios pasaulinį mastą, XIX amžiaus pabaigoje (devintas—dešimtas dešimtmetis) kilo agrarinė krizė. Nors šiai krizei kilti didelę reikšmę turėjo tai, kad išaugo Rusijos javų eksportas, bet ji giliai sukrėtė pačią Rusiją, o tuo pačiu ir Lietuvos žemės ūkį. Kaip žinoma, agrarinės krizės esti užteptinio pobūdžio. Prasidėjo ilgalaikis ir nenukrypstamas žemės ūkio produktų kainų kritimas įvairiose kapitalistinio pasaulio rinkose, tame tarpe ir Rusijoje.

7 lentelė

Javų kainų dinamika Rusijos europinėje dalyje 1881—1900 metais³²
(kapeikų už pūdą)

Metai	Rugiai	Zieminiai kviečiai	Avižos	Miežiai
1881	98		62	
1882	80		57	
1883	82	109	57	68
1884	74	82	56	69
1885	63	81	60	68
1886	57	99	48	36
1887	49	85	38	45
1888	53	84	45	54
1889	62	83	51	58
1890	59	73	48	56
1891	121	120	72	88
1892	84	92	63	71
1893	58	72	49	55
1894	41	51	35	41
1895	44	57	38	43
1896	45	72	44	48
1897	61	93	66	59
1898	70	90	65	65
1899	65	82	51	62
1900	59	80	50	60

Javų kainos nuo 1881 metų nenukrypstamai krito beveik ištisus 15 metų, išskyrus 1891—1892 metus, kurie buvo nederliaus metai. Šis kainų mažėjimas atspindėjo ne gamybinių jėgų vystymąsi ir darbo našumo augimą, bet buvo pagrindinio pasaulinės rinkos kainų keitimosi rezultatas. Tokiu būdu, atsilikęs Lietuvos žemės ūkis nuo pat pirmųjų savo kapitalistinio gyvenimo dienų susidūrė su inirtinga konkurencija.

Nuolatinis kainų kritimas neigiamai veikė šalies žemės ūkio gamybą. Valstietija, tik ką nusikračiusi baudžiavinės priklausomybės, buvo sunkiai slegiama išperkamuųjų mokesčių. Dėl nuolatinio kainų kritimo ši mokesčių našta nuolat sunkėjo, todėl carinė vyriausybė, bijodama tolimesnių valstietijos neramumų, buvo priversta juos keletą kartų sumažinti.

Pavyzdžiui, 1881 metų gruodžio 28 dienos įstatymu šie mokesčiai buvo sumažinti, 1894 metų vasario 7 dienos įstatymu buvo leista išdėstyti susi-

³² Н. Егузарова, Аграрный кризис конца XIX века в России, М., 1959, стр. 71.

kaupusias dideles nesumokėtų mokesčių sumas, 1896 metų gegužės 13 dienos ir 1899 metų gegužės 31 dienos įstatymu likusi negražinta išperkamosios paskolos dalis išdėstyta ilgesniais terminais.

1905 metų revoliucija, kurioje greta su Rusijos liaudimi aktyviai kovojo ir Lietuvos liaudis, išperkamiesiems mokesčiams sudavė galutinį smūgį. 1905 metų lapkričio 5 dienos įstatymu išperkamieji mokesčiai nuo 1907 metų sausio 1 dienos buvo panaikinti. Tačiau šie išperkamieji mokesčiai daugiau kaip 40 metų sunkia našta slėgė valstietijos pečius. Visa tai savo ruožtu neigiamai veikė žemės ūkio gamybos vystymąsi valstiečių ūkiuose.

Kai dėl dvarų ūkių, tai, nuolat krintant žemės ūkio produktų kainoms, jų gamyba darėsi nerentabili. Tik nedaugelis šių ūkių galėjo vystytis išplėstinės reprodukcijos keliu, tuo tarpu daugelis jų turėjo apsiriboti paprastąja reprodukcija, o kai kurie net ir to nepajėgdavo atlikti savo jėgomis. Tai patvirtina tas faktas, kad Lietuvos žemės ūkyje silpnai kaupėsi kapitalai, ūkiai prasiskolindavo arba būdavo nualinami. Pavyzdžiui, 1907 metais Kauno gubernijoje už skolas buvo įkeista 49% visos privačios žemės, o Vilniaus gubernijoje — net 64% visos privačios žemės. Skola vienai dešimtinei įkeistos žemės Kauno gubernijoje sudarė 46 rublius, esant vidutinei žemės pardavimo kainai 90 rublių, o Vilniaus gubernijoje skola vienai dešimtinei įkeistos žemės siekė 31 rublį, esant vidutinei žemės pardavimo kainai 79 rubliams už dešimtinę³³.

Reikia pažymėti, kad šios žemės ūkio skolos toli gražu neapima viso žemės ūkio įsiskolinimo. Šios skolos iš esmės liečia ipotekinį įsiskolinimą. Be tokio ipotekinio kredito, buvo praktikuojamas ir privatus kreditas.

Žemės ūkio įsiskolinimo bei kapitalų stokos klausimais buvo rašoma ir ano meto literatūroje. Kaip matyti iš tos medžiagos, skolintos piniginės lėšos ne visuomet virsdavo gamybiniu kapitalu. Pavyzdžiui, 1908 metais Kauno gubernijos žemės ūkio bendrovės visuotinio susirinkimo žurnale Nr. 22 nurodoma: „...Dėl nepalankių sąlygų, į kurias yra patekę mūsų ūkiai, menkas mūsų gamybinis kapitalas išsenka, tampa vartojamuoju ir galų gale apsunkina žemę naujomis skolomis.“³⁴ Šiame žemės ūkio bendrovės susirinkimo žurnale palyginamas Lietuvos dvarų ūkių apsirūpinimas kapitalais su Vokietijos ūkiais. Apskaičiavę kapitalų įdėjimus Vokietijos ekstensyviuose, vidutinio intensyvumo ir intensyviuose ūkiuose ir palyginę juos su Kauno gubernijos dvarų ūkiais, autoriai daro šitokias išvadas: „Tokių laimingųjų, kurie turi atitinkamus savo ūkiams kapitalus, būtų galima rasti nedaugelį mūsų žemvaldžių tarpe. Dauguma mūsų žemvaldžių dirbuoja, arba net nusikamuoja su žeme, dirbdami su žymiai mažesniu kapitalu, kuris kitose šalyse reikalingas ekstensyviems ūkiams.“³⁵

Toks reiškinys buvo rezultatas tų aplinkybių, kad Lietuvos žemės ūkis perėjo į kapitalistinio vystymosi kelią, iš vienos pusės, būdamas ekonomiškai silpnas, o iš antros pusės, kad jo kapitalistinis vystymasis sutapo su tokia pasaulinės kapitalistinės sistemos vystymosi laikotarpiu, kai kapitalizmo prieštaravimai buvo įgavę aštrų pobūdį, kai prasidėjo agrarinės krizės, pasireiškusios ilgalaikiu žemės ūkio produktų kainų kritimu, kai prasidėjo kapitalizmo, kaip pasaulinės ūkio sistemos, ekonominio smukimo laikotarpis. Tai buvo sąlygos, kurios iš esmės skyrėsi nuo sąlygų, kuriomis į kapitalistinio vystymosi kelią perėjo visos eilės Vakarų Europos šalių žemės ūkis.

³³ Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Под ред. Л. Н. Яснопольского, Киев, 1913 г.

³⁴ Журнал общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства 20 октября 1908 г., № 22, стр. XXVII.

³⁵ Т е н р а т.

Pavyzdžiui, jei pažiūrėsime į Danijos žemės ūkį, apie kurį kalbėdavo Lietuvos dvarininkai dar prieš pirmąjį pasaulinį karą ir apie kurį ypač daug kalbėjo Lietuvos buržuazija savo viešpatavimo metais, tai matysime, kad čia kapitalistiniai gamybiniai santykiai žemės ūkyje susiformavo kitomis sąlygomis. Dar XVII amžiuje dėl kapitalistinių santykių vystymosi savo krašto miestuose bei kaimyninėse kapitalistinėse šalyse, ypač Anglijoje, be to dėl pasaulinėje rinkoje įvykusios vadinamosios „kainų revoliucijos“, susidarė ypatingai palankios sąlygos žemės ūkio produktų pardavimui. Tai buvo ir akstinas žemės ūkio gamybai intensyvinti. Todėl kapitalistiniai gamybiniai santykiai Danijos žemės ūkyje ėmė formuotis, esant aukštam gamybinių jėgų išsivystymo lygiui. Kapitalistinio Danijos žemės ūkio vystymosi pradžia sutapo su kapitalizmo, kaip pasaulinės ūkio sistemos, kilimo laikotarpiu. Kapitalistinis Danijos žemės ūkis sustiprino savo ekonominę padėtį, nes buvo naudingai prekiaujama javais su Anglija, Vokietija ir kitomis šalimis. XIX amžiaus pabaigoje, kai pasaulinėje rinkoje ėmė kristi javų kainos, Danijos kapitalistinis žemės ūkis, turintis stiprų ekonominį pagrindą, jau perėjo nuo grūdų ūkio į gyvulininkystę. Intensyvus gyvulininkystės ūkis leido Danijai laimėti konkurencinę kovą pasaulinėje rinkoje su ekonomiškai silpnai išsivysčiusių šalių žemės ūkiu ir tvirtai užkariauti stambiausias gyvulininkystės produktų pasaulines rinkas.

Iš esmės skyrėsi ir Anglijos žemės ūkio vystymosi sąlygos, palyginus su Lietuva. Anglijos žemės ūkis vystėsi, augant vidaus rinkos paklausai.

Analizuodamas kapitalų susikaupimo procesą Anglijos kapitalistinių žemės nuomininkų rankose, K. Marksas nurodo ir tai, kad Anglijoje XVI amžiuje nuolat kilo žemės ūkio produktų kainos, nes be palicvos krito pinigų vertė. Žemės nuomos sutartys tuo tarpu buvo sudaromos ilgam laikui, dažnai 99 metams. Visa tai pasirodė labai naudinga nuomininkams. Krintant pinigų vertei, mažėjo darbo užmokestis, o taip pat nuoma. „Nenutrūkstamas grūdų, vilnos, mėsos,— žodžiu tariant, visų žemės ūkio produktų kainų kilimas, nuomininkui nė kiek neprisidedant, didino jo piniginį kapitalą, tuo tarpu kai žemės rentą jis mokėdavo pagal senąsias sutartis, sudarytas, esant aukštesnei pinigų vertei. Tuo būdu jis turėjo kartu ir savo samdomųjų darbininkų ir savo lendlordo sąskaita. Todėl nėra nieko nuostabaus, kad Anglija į XVI šimtmečio pabaigą turėjo aniems laikams turtingų „kapitalistinių žemės nuomininkų“ klasę“.³⁶

Palyginę Danijos, Anglijos ir kitų Vakarų Europos šalių žemės ūkio vystymąsi su Lietuvos kapitalistiniu žemės ūkio vystymusi, matome, kad šio vystymosi sąlygos buvo skirtingos.

* * *

Iš viso to, kas pasakyta, galima padaryti išvadą, kad jeigu pramoninių, o taip pat ir kai kurių Vakarų Europos agrarinių šalių kapitalistinis vystymasis sutapo su kapitalizmo kilimo laikotarpiu, tai Lietuvos žemės ūkio kapitalistinis vystymasis vyko tuo metu, kai kapitalizmas pasauliniu mastu jau pergyveno gilius vidinius prieštaravimus, kai kapitalizmas, susipainiojęs šiuose savo prieštaravimuose, jau žengė į paskutinąją savo vystymosi stadiją — imperializmą. Imperializmo sąlygomis kapitalistiniai gamybiniai santykiai ekonominiu požiūriu atsilikusiose šalyse jau nebesudarė tos erdvės gamybinėms jėgoms vystytis, kurią jie teikė pirmosioms kapitalistinėms šalims. Tai gali būti paaiškinama tuo, kad pasaulinė kapitalistinė sistema yra silpnųjų pajungimo sistema. Ekonomiškai atsilikusios šalys pasidaro daugiau ar mažiau priklausomos nuo išsivysčiu-

³⁶ K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 664—665.

sių, ekonomiškai stiprių valstybių, kurios tiesiogiai ar netiesiogiai stabdo atsilikusiųjų ekonominį vystymąsi, siekia perkrauti kapitalizmo prieštaravimų sunkumus ant atsilikusiųjų šalių.

Kaip tik esant tokiai komplikuotai kapitalizmo prieštaravimų visumai, Lietuva perėjo į kapitalistinio vystymosi kelią. Gamybinių jėgų vystymąsi dar labiau apsunkino visa eilė kitų aplinkybių, iš kurių pažymėtinos šios: pačių kapitalistinių santykių lėtas formavimosi procesas, susijęs su feodalinio ūkio išsaugojimu ir jo laipsnišku persitvarkymu į kapitalistinį ūkį; carinės Rusijos nacionalinės priespaudos politika; įvairūs politiniai įvykiai ir kt.

Tokiu būdu Lietuvos žemės ūkis kapitalistinių gamybinių santykių sąlygomis neturėjo perspektyvų vystytis nei carinės Rusijos sudėtyje, nei buržuazijos valdymo metais.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Politinės ekonomijos katedra

Įteikta
1961 m. vasario mėn.

**ВЛИЯНИЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИИ
НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА
В ЛИТВЕ в 1861—1914 гг.**

Ю. ТАМОШЮНАС

Резюме

В 1861 году было упразднено крепостничество в Литве. Это создало более благоприятные условия для развития капиталистических производственных отношений не только в помещичьем хозяйстве, но и в крестьянском хозяйстве.

Капиталистические производственные отношения сопровождались определенным прогрессом в развитии производительных сил в сельском хозяйстве Литвы, как и всей царской России. В статье приводятся фактические данные, показывающие это развитие. Оно больше всего было заметно в помещичьем хозяйстве.

Однако сельское хозяйство Литвы в целом (помещичье и крестьянское хозяйство вместе) вплоть до первой мировой войны оставалось на низком уровне развития. Сам прогресс развития был медленным. Этот застой сельскохозяйственного производства большинство помещиков пыталось объяснить «удорожанием» рабочих рук. Фактически же в литовской деревне наблюдалось большое относительное перенаселение, определявшее тяжелые условия наемного труда и вызывавшее массовую эмиграцию. Отставание сельского хозяйства некоторые помещики пытались объяснить даже психологическими причинами — апатией.

В чем же заключались истинные причины медленного развития сельскохозяйственного производства, какие исторические условия определяли такие медленные темпы в тот период, когда старые, отжившие свой век феодальные отношения были заменены новыми, капиталистическими производственными отношениями?

В статье изучаются в основном две из таких причин. Одна — это сами условия формирования капиталистических производственных отношений в Литве. Капиталистические производственные отношения в Литве складывались на очень низком уровне развития производительных сил, особенно при очень незначительном развитии промышленности

и городов. По уровню развития фабрично-заводской промышленности литовские губернии занимали одно из последних мест среди других губерний. Если же сравнивать в этом отношении литовские губернии с соседними — Курляндской, Лифляндской и Эстляндской — губерниями, которые по степени проникновения капиталистических производственных отношений в сельское хозяйство В. И. Лениным были отнесены в одну группу с литовскими губерниями, то между ними разница в развитии промышленности была особенно большая (см. табл. 1). По уровню развития сельского хозяйства литовские губернии не выделялись из общего фона сельского хозяйства царской России.

В то время по глубине проникновения капитализма в сельское хозяйство литовские губернии занимали далеко не последнее место. В. И. Ленин литовские губернии отнес к той группе губерний, в которых у землевладельцев преобладала капиталистическая система хозяйства³⁷. Это означало, что сельское хозяйство Литвы было тесно связано с рынком. Поскольку местный рынок из-за неразвитости промышленности и городов был очень ограниченным, а Российская империя в целом увеличивала экспорт сельскохозяйственных продуктов, то для сельского хозяйства Литвы важную роль играл мировой рынок. Таким образом, отсталое сельское хозяйство Литвы с первых дней своего капиталистического развития должно было сталкиваться на мировом рынке с более развитым сельским хозяйством других капиталистических стран. В такой конкурентной борьбе по общим закономерностям капиталистического производства всегда страдают более слабые.

Это обстоятельство было одной из причин, задерживающих развитие сельскохозяйственного производства в Литве в период, когда капиталистические производственные отношения были еще новыми.

В качестве других причин в статье изучается то обстоятельство, что капиталистическое развитие сельского хозяйства Литвы в основном совпадало с таким историческим периодом развития мирового капитализма, в котором он уже подвергался сильным ударам своих противоречий. Эти удары приобретали все более и более острый характер, приводивший капитализм к переходу в империализм. Наряду с кризисами перепроизводства в промышленности, которые уже приобретали мировой характер, в 80—90 годах разразился аграрный кризис. Хотя для этого кризиса большое значение имел возросший экспорт хлеба из России, этот кризис глубоко задевал сельское хозяйство самой России, в том числе и Литвы. Началось продолжительное падение цен на сельскохозяйственные продукты.

Все эти обстоятельства превращали сельскохозяйственное производство в Литве в убыточное. В сельском хозяйстве очень медленно накапливались капиталы. Только небольшая часть хозяйств могла развиваться по пути расширенного воспроизводства. Большинство же хозяйств должно было ограничиваться простым воспроизводством, а некоторая часть была не в состоянии осуществлять даже его. Происходил процесс задолжания сельского хозяйства.

Таким образом, капиталистические производственные отношения в Литве не являлись таким стимулом развития производительных сил, каким они были в других капиталистических странах, которые раньше перешли к капиталистическому способу производства. Отсюда следует, что сельское хозяйство Литвы не имело перспектив развития производительных сил как в условиях царской России, так и в условиях господства буржуазии.

³⁷ В. И. Ленин, Соч., т. 3, стр. 162.